

IWONA KINIORSKA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

SŁAWOMIR PYTEL

Uniwersytet Śląski

FUNKCJONOWANIE KLASTRÓW TURYSTYCZNYCH W WOJ. ŚLĄSKIM

Abstract: Tourist Cluster in the Śląskie Voivodeship. Presently competitiveness and innovation of the economy may be improved not only with network co-operation but also with clusters, which are becoming increasingly popular in tourism. The goal of this study is to assess cluster initiatives in the Śląskie Voivodeship. The study focuses on three clusters from the Śląskie Voivodeship: *Klaster Kultury i Turystyki Przemysłowej* (Cluster of Culture and Industrial Tourism), *Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji* (Silesian Cluster of Culture, Tourism and Recreation), *Jurajski Klaster Turystyki w Ogrodzieńcu* (Jurajski Cluster of Tourism in Ogrodzieniec).

Keywords: Cluster, innovation, tourism.

Wstęp

Obecnie duże zmiany społeczno-gospodarcze, a także środowiskowe są skutkiem procesu globalizacji. Sytuacja ta powoduje, że poszczególne kraje oraz regiony muszą sprostać rosnącej globalnej konkurencji. W krajach członkowskich Unii Europejskiej, zgodnie z przyjętą Strategią Lizbońską, tworzone są programy oraz instytucjonalne systemy wsparcia innowacji. Ważnym elementem są rozwiązania organizacyjne, które służą stymulacji procesu kreowania oraz wdrażania innowacji zwane klastrami. Są to inicjatywy ciekawe i niewątpliwie innowacyjne, jednocześnie mogące przynieść korzyści zarówno tworzącym je podmiotom, jak i regionowi, który obejmuje swym zasięgiem [Malina 2013, s. 22].

Celem opracowania jest próba oceny funkcjonowania inicjatyw klastrowych w woj. śląskim. Badaniem objęto Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji, *Klaster Kultury i Turystyki Przemysłowej* oraz *Jurajski Klaster Turystyki w Ogrodzieńcu*. Gospodarka woj. śląskiego kojarzy się zazwyczaj z silnym sektorem przemysłu,

a w szczególności z przemysłem wydobywczym i ciężkim. Ten wizerunek został ukształtowany w ciągu wielu lat. Nadal województwo cechuje się najbardziej uprzemysłowioną gospodarką. Jednak powoli zmienia swoją strukturę funkcjonalną, dlatego widoczne są inne formy działalności gospodarczej, m.in. związane z turystyką.

1. Istota klastrów, charakterystyka klastrów turystycznych

Dotychczas na polskim rynku turystycznym jedną z najczęściej stosowanych form współpracy w regionach turystycznych było tworzenie związków międzygminnych, a później regionalnych i lokalnych organizacji turystycznych. Dużo rzadziej spotykaną formą współpracy, w ujęciu regionalnym, była współpraca sieciowa [Rapacz *et al.* 2010, s. 415]. Współcześnie sprzyjającą formą podnoszenia konkurencyjności i innowacyjności gospodarki, obok współpracy sieciowej, mogą być klastry. Ta forma współpracy coraz bardziej upowszechnia się w działalności turystycznej. W Polsce badania nad klastrami rozpoczęły się jeszcze w XX w., ale szczególnego tempa nabrały od 2002 r., kiedy Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową rozpoczął realizację dużego grantu przyznanego przez Komitet Badań Naukowych. W literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele definicji klastra. Jedną z najbardziej rozpowszechnionych przedstawił Porter, według którego „*klastry to geograficzne skupiska wzajemnie powiązanych firm, wyspecjalizowanych dostawców, jednostek świadczących usługi, firm działających w pokrewnych sektorach i związanych z nimi instytucji w poszczególnych dziedzinach, konkurujących między sobą, ale także współpracujących*” [Porter 2001, s. 84]. Powyższa definicja dotyczy klastra przemysłowego.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele opracowań poświęconych tworzeniu i rozwojowi klastrów. Problematyka dotycząca inicjatyw klastrów turystycznych, rozpowszechniona została na przełomie XX i XXI w. [Cook 2001; Porter 2003; Moric 2013]. Również w literaturze polskiej pojawia się obecnie coraz więcej przykładów funkcjonowania konkretnych klastrów i ich znaczenia w rozwoju regionów [Dutkowski 2005; Kusa 2008; Roman 2009; Staszewski 2009; Hermaniuk 2010; Miszczak 2010; Klemens 2014, 2015; Wilk-Grzywa 2015]. Jak pisze Miszczak [2010, s. 59] obecność klastrów w polskiej gospodarce regionalnej świadczy nie tylko o poziomie jej rozwoju, ale przede wszystkim wskazuje na potencjał regionów i dalszą perspektywę rozwoju.

W klastrach turystycznych koncentracja geograficzna jest powiązana z walorami danego regionu. Klaster stanowi celowo utworzoną sieć podmiotów gospodarczych działających w terytorialnej bliskości. W odniesieniu do klastrów turystycznych, czynnikami sprzyjającymi koncentracji określonej grupy przedsiębiorstw i instytucji związanych z ich działalnością, są niewątpliwie czynniki endogeniczne. W tej grupie uwarunkowań możemy wyróżnić m.in. korzystne położenie, wynikające z bogactwa walorów przyrodniczych, połączenia komunikacyjne, zagospodarowanie infrastruktury

ralne, wysoki poziom wiedzy. Podkreśla się, że klastry powstałe w wyniku czynników endogenicznych są trwałe i względnie odporne na kryzysy [Zaorska 2002, s. 69]. Ich trwałość kształtuje się zwykle przez silne związki z lokalnym środowiskiem przyrodniczym, społecznym i instytucjonalnym przez zbieżność celów klastra z celami polityki regionalnej [Szymoniuk 2004, s. 281]. Turystyka jak żadna inna dziedzina działalności gospodarczej człowieka predysponowana jest do bliskiego współdziałania firm skoncentrowanych na danym obszarze. Najstarszym i najstymulującym na świecie klastrem jest amerykańska Dolina Krzemowa (Silicon Valley). Wśród wielu innych klastrów często cytowanych w literaturze należy wymienić m.in. Kalifornijski Klaster Winny, Medienstadt Leipzig, Jyvaskyla (Finlandia), Telecom City (południowa Szwecja). Klastry turystyczne mają zróżnicowaną specjalizację, a ich cele charakteryzują się znaczną odmiennością. Część z nich związanych jest z poznaniem kultur, np. Klaster Turystyki Kulturowej w stanie Montana w Stanach Zjednoczonych. Niektóre mają charakter ponadnarodowy, np. BalticCruiseProject. Inicjatywa ma za zadanie podnieść konkurencyjność rejsów po Bałtyku. W ramach projektu współpracuje 19 miast z 10 krajów, w tym m.in. Gdynia. Podobny charakter ma też Transgraniczny Klaster Turystyczny Szlak Wodny Berlin-Szczecin-Bałtyk.

Turystyka stanowi branżę predysponowaną do tworzenia klastrów, przede wszystkim ze względu na jej heterogeniczność i złożony charakter. Ten rodzaj współpracy pozytywnie wpływa na procesy specjalizacji obszarów geograficznych, które skupiają przedstawicieli jednej branży. Silna pozycja konkurencyjna klastrów tworzy podstawę wspólnych działań na różnych obszarach. Mogą to być m.in. działania marketingowe, które wpływają na lepszą rozpoznawalność regionu. Lepiej wpływają na poszukiwanie inwestorów o innowacyjnych pomysłach na produkty turystyczne. Wszystkie te procesy mogą skutkować polepszeniem warunków bytowych lokalnej społeczności. Współpraca w klastrze wymaga odmiennego od dotychczasowego spojrzenia na problemy danego regionu. Są one postrzegane w sposób całościowy i interdyscyplinarny. Dzięki temu mogą być rozwiązane z poziomu aktywności klastra, który jest w stanie zainicjować odpowiednie działania [Sikora 2012, s. 58-59]. Klastry mogą odegrać kluczową rolę w tworzeniu zintegrowanych produktów turystycznych, ponieważ właśnie istotą produktu turystycznego jest współpraca w ramach łańcucha wartości. Pakiet usług, który zawiera się w produkcie turystycznym sprzyja korporacji, która jest również domeną klastra. Równie istotna, jak kooperacja, jest innowacyjność produktów turystycznych i właśnie współdziałanie w ramach klastra tworzy warunki do jej rozwoju [Soliński 2010, s. 110].

2. Rozwój klastrów turystycznych w Polsce

W ostatnich latach w Polsce pojawiło się wiele inicjatyw, które zaczęły rozwijać współpracę w ramach klastrów, jednak w sektorze turystycznym takich inicjatyw

powstało kilkanaście. Właściwie taką formę współpracy możemy wskazać w każdym województwie, nawiązuje ona bardzo często do specyfiki regionu. Należy zauważyć, że spośród czynników sprzyjających rozwojowi klastrów, poza koncentracją geograficzną, jest udział jednostek naukowych w tworzeniu produktu turystycznego. Przykładem może być Innowacyjny Klaster Zdrowie i Turystyka „Uzdrowiska Perły Polski Wschodniej”, który utworzono w 2009 r. Inicjatorem była jednostka naukowa – Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie. Głównym czynnikiem, który zdecydował o powstaniu klastra, był niewykorzystany potencjał turystyczny gmin uzdrowiskowych. Do klastra przystąpiły zarówno samorządy gmin uzdrowiskowych, jak i przedsiębiorstwa uzdrowiskowe z woj. podkarpackiego: Iwonicz Zdrój, Rymanów Zdrój, Horyniec Zdrój, Polańczyk, lubelskiego: Krasnobród, oraz świętokrzyskiego: Busko Zdrój, Solec Zdrój. Niektóre województwa posiadają obecnie kilka inicjatyw klastrowych. W woj. lubelskim powstały cztery formy współpracy sieciowej: Stowarzyszenie Agroturystyczne „Galicyjskie Gospodarstwa Gościnne Bieszczady”, Lokalna Organizacja Turystyczna „Kraina Lessowych Wąwozów”, Klaster Restauratorów i Hotelarzy – Katalog 2011, Klaster Kultury Lubelszczyzny. Kolejnym przykładem może być pionierska inicjatywa podjęta w Polsce, a nawet w skali Unii Europejskiej, odnosząca się do „bieszczadzkiego” transgranicznego klastra turystycznego w Ustrzykach Dolnych. Zgrupowały się w nim gospodarstwa agroturystyczne z kilku polskich wsi oraz położonych po drugiej stronie granicy dwóch miejscowości ukraińskich. Inicjatywę należy uznać za bardzo cenną w kontekście sposobu na aktywizację gospodarczą wielu regionów i mikroregionów, tzw. ściany wschodniej [Kaliszczak 2009, s. 100].

W przedstawionych w opracowaniu przykładach istotnym czynnikiem rozwoju i przyczyną powstania klastra były inicjatywy podejmowane przez podmiot będący liderem klastra. Rolę tę odgrywały lokalne stowarzyszenia turystyczne lub agendy administracji lokalnej oraz regionalnej, albo też była to wspólna inicjatywa publiczno-prywatna. Istotnym czynnikiem okazało się jednak wyraźne ukształtowanie w klastrze przywództwa – jego brak stanowić może wręcz przeszkodę w nawiązywaniu współpracy [Kusa 2008, s. 519]. Jednak należy zaznaczyć, że często stowarzyszenia nie dostrzegają szansy, jaką rozwój współpracy w ramach klastra turystycznego jest dla regionu. Ponadto klaster turystyczny w Polsce cechują się niskim poziomem innowacyjności. Uwarunkowane jest to zbyt tradycyjnym charakterem branży. Przeważnie klaster powstają w wyniku inicjatywy odgórnej, co sugeruje słabe zainteresowanie środowisk lokalnych. Jednak jak pokazują badania, prowadzone przez autorów zajmujących się badaną problematyką, jest to zjawisko bardzo zróżnicowane. Często wynikające ze stanu świadomości społeczeństwa o możliwościach, których źródłem może być inicjatywa klastrowa, tworząca środowisko, w którym współpraca ma przebiegać łatwiej, a korzyści z niej wynikające mają być bardziej odczuwalne.

3. Znaczenie klastrów turystycznych dla rozwoju woj. śląskiego – wybrane przykłady

Klasy turystyczne mogą odgrywać ważną rolę w aktywizacji społeczności lokalnej i przekształcaniu obszarów w tereny turystyczne. Województwo śląskie było jednym z pierwszych, które w ramach realizacji regionalnej Strategii Innowacji podjęło działania nad badaniem potencjału regionu dla rozwoju klastrów.

Cechą charakterystyczną badanego regionu jest duże zróżnicowanie jego obszarów, od przemysłowych aż do rekreacyjno-turystycznych. W regionie zostały utworzone również trzy klasy turystyczne (tab. 1). Powstawanie klastrów powinno przekładać się na poprawę sytuacji gospodarczej regionu przez współpracę różnych organizacji, co w konsekwencji może przełożyć się na zwiększenie ruchu turystycznego. Działalność ta zostanie omówiona na przykładzie trzech klastrów turystycznych z woj. śląskiego.

Tabela 1

Klasy turystyczne w woj. śląskim

Nazwa	Rok powstania	Koordinator klastra	Całkowita wartość projektu (PLN)	Wartość uzyskanego dofinansowania (PLN)
Klaster Kultury i Turystyki Przemysłowej	2012	Stowarzyszenie Kopalnia Sztuki	1 275 418,53	994 826,45
Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji	2012	Instytut Wyszehradzki w Pszczynie	974 479,42	828 307,50
Jurajski Klaster Turystyki w Ogrodzieńcu	2012	Fundacja PRO-Silesia	-	-

Źródło: Opracowanie własne.

3.1. Klaster Kultury i Turystyki Przemysłowej

Najbardziej prężnie działa *Klaster Kultury i Turystyki Przemysłowej*. Powstał w 2012 r. z inicjatywy Stowarzyszenia Kopalnia Sztuki. Autorzy projektu za cel postawili sobie stworzenie systemu współpracy dla podmiotów gospodarczych, uczelni wyższych, jednostek naukowo-badawczych, instytucji otoczenia biznesu, w tym organizacji pozarządowych i fundacji oraz zarządców i właścicieli obiektów znajdujących się na Szlaku Zabytków Techniki woj. śląskiego [klasterkultury.pl]. Klasterowicze przez wymianę doświadczeń będą tworzyć unikatowe produkty turystyczne i ich wdrożenie. Klaster prowadzi również działalność edukacyjną organizując konferencje, seminaria, warsztaty.

Inicjatorem projektu *Klaster Kultury i Turystyki Przemysłowej* jest organizacja pozarządowa Stowarzyszenie Kopalnia Sztuki. W ramach klastra współdziałają instytucje turystyczne, naukowe oraz gospodarcze.

Podmioty uczestniczące w projekcie reprezentują:

- Obiekty – 16 przedstawicieli
- Firmy – 12 przedstawicieli
- Instytucje współpracujące - 3 przedstawicieli
- Uczelnie i Instytuty:
 - Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach
 - Akademia Wychowania Fizycznego w Katowicach
 - Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. W. Korfańskiego w Katowicach
 - Instytut Techniki Górniczej KOMAG
 - Politechnika Śląska
 - Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

Pomysł uzyskał dotację ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Działania 1.3. *Transfer technologii i innowacji* Priorytet I. *Badania i rozwój technologiczny (B+R), innowacje i przedsiębiorczość Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego na lata 2007–2013*. Całkowita wartość projektu wynosi 1 275 418 zł. Otrzymał on dofinansowanie w kwocie 994 826 zł. Pozostała wartość 280 592 zł. stanowi wkład własny [klasterkultury.pl].

Klaster bierze aktywny udział w projektach z zakresu popularyzacji kultury i turystyki, jest również koordynatorem projektów współfinansowanych przez Unię Europejską.

Na szczególne znaczenie zasługują programy:

- Grundtvig „Uczenie się przez całe życie”. Są to działania na rzecz rewitalizacji historycznych obiektów poprzemysłowych.
- Rewitalizacja zabytkowego Szybu „Maciej”, wspólnie z Przedsiębiorstwem Górniczym DEMEX Sp. z o.o.
- utworzenie Fortepianarium – Śląskiego Centrum Ochrony Dziedzictwa Instrumentów Klawiszowych w Zabytkowym Domu Kawalera wspólnie z Przedsiębiorstwem Górniczym DEMEX Sp. z o.o.

3.2. Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji

Śląski Klaster Kultury, Turystyki i Rekreacji powstał w 2013 r., w ramach projektu współfinansowanego przez Unię Europejską, a inicjatorem było stowarzyszenie Instytut Wyszehradzki w Pszczynie. Celem projektu była poprawa wizerunku dziedzictwa kulturowego tradycyjnego regionu poprzemysłowego. Rolą Śląskiego *Klastra Kultury, Turystyki i Rekreacji*, jest pomaganie przedsiębiorcom działającym w obszarze kultury, turystyki i rekreacji przez nawiązanie stałej współpracy opartej na transferze wiedzy, technologii i rozwiązań innowacyjnych między członkami klastra z udziałem instytucji otoczenia biznesu, jednostek naukowo-badawczych i uczelni wyższych [slaskiklaster.pl].

Projekt uzyskał współfinansowanie przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego na lata 2007-2013. Priorytet 1: *Badania i rozwój technologiczny, innowacje i przedsiębiorczość*, działanie 1.3: *transfer technologii i innowacji*. Całkowita wartość projektu: 974 479,42 PLN, wartość uzyskanego dofinansowania: 828 307 PLN [slaskiklaster.pl].

Klaster współpracuje z podmiotami świadczących usługi w zakresie turystyki, kultury i rekreacji oraz przedstawicielami branż usług okołoturystycznych, doradczych, firm działających w obszarze *eventów*, promocji i marketingu, a także sfery B+R, instytucji otoczenia biznesu i uczelni wyższych.

Klaster skupia 46 przedstawicieli różnych instytucji, które można uszeregować w 6 grup:

- Eventy i marketing – 9 przedstawicieli
- Instytucje otoczenia biznesu i branża doradczo-szkoleniowa – 9 przedstawicieli
- Kultura – 10 przedstawicieli
- Rekreacja – 6 przedstawicieli
- Turystyka – 7 przedstawicieli
- Uczelnie i strefa B+R:
 - Akademia Wychowania Fizycznego
 - Główny Instytut Górnictwa
 - Państwowy Instytut Geologiczny (Oddział Górnśląski w Sosnowcu)
 - Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
 - Uniwersytet Śląski w Katowicach

Współpraca opiera się głównie na transferze wiedzy, technologii i innowacyjnych rozwiązań. Badania wskazały, że jedyną formą aktywności klastra było zorganizowanie szkolenia pt. *Budowanie zaangażowania mieszkańców za pomocą Gamifikacji. Jak zastosować reguły gier w samorządzie oraz trzech konferencji, zatytułowanych Rola marki produktów kulturalnych w rozwoju regionu*.

3.3. Jurajski Klaster Turystyki w Ogrodzieńcu

Jurajski Klaster Turystyki w Ogrodzieńcu, to projekt współfinansowany przez Unię Europejską, którego głównym beneficjentem jest Fundacja PRO-SILESIA. Inicjatorzy za cel projektu stawiają sobie udzielanie pomocy w nauce i rozwoju innowacyjnych form promocji turystyki oraz transfer wiedzy z tego zakresu między podmiotami gospodarczymi a instytucjami naukowymi i samorządem terytorialnym [jurajskiklaster.blogspot.com]. Będą to nowoczesne formy promocji usług turystycznych Jury Krakowsko-Częstochowskiej.

Projekt *Jurajski Klaster Turystyki* w Ogrodzieńcu był współfinansowany przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego na lata 2007-2013.

Klaster współpracuje z podmiotami, które związane są z branżą turystyczną i rekreacyjną, a także instytucjami okołobiznesowymi, takimi jak:

- Park Miniatur w Ogrodzieńcu
- Adrenalina Park – park linowy firmy no limit
- Centrum Inicjatyw Lokalnych
- Mój Ogrodzieniec – portal internetowy
- Jurajska Organizacja Turystyczna
- Kawiarnia u Giena
- UKS Ogrodzieniec
- Park Wodny Jura
- KS Architektura
- Projekt 33 Studio Reklamy
- Press art

Osiągnięcia klastra są trudne do identyfikacji, gdyż po pierwsze, ze względu na brak jakichkolwiek informacji na temat klastra w Internecie (klaster nie ma nawet własnej strony) - po drugie, nikt nie odbiera telefonów i nie odpowiada na maile. Zatem pozyskanie jakichkolwiek informacji było utrudnione.

Podsumowanie

Ogólnym celem klastrów turystycznych jest realizacja przedsięwzięć i projektów kulturalnych, turystycznych i rekreacyjnych, a także tworzenie wspólnej, kompleksowej oferty oraz organizacja spotkań i konferencji. Klastry zgodnie z ich definicją powinny umożliwiać transfer wiedzy, technologii i budować innowacyjność. Badania prowadzone na obszarze woj. śląskiego wskazują na ograniczoną inicjatywę stworzonych klastrów, tylko w jednym przypadku działalność jest zgodna z ideą tego typu działalności. Firmy należące do klastrów turystycznych w woj. śląskim jako największe bolączki wskazują brak prawdziwych powiązań między uczestnikami projektów, brak procesów przekazu informacji, brak partnerstwa ze strony instytucji naukowych. Próba uzyskania jakichkolwiek informacji na temat działalności klastrów nie jest możliwa ze względu na brak odpowiedzi ma maile i telefony, a zidentyfikowanie siedziby klastra jest również niemożliwe. Można stwierdzić, że klastry turystyczne w woj. śląskim są tworzone tylko w celu pozyskania środków unijnych, a po ich wyczerpaniu klastry zawieszają lub mocno ograniczają jakąkolwiek formę działalności. W odniesieniu do śląskich klastrów turystycznych należy jednak stwierdzić, że są one dopiero w początkowej (embrionalnej) fazie rozwoju, a sam proces formowania się klastrów jest zjawiskiem długotrwałym. Klastry są inicjatywami innowacyjnymi, mającymi na celu wzmocnienie rozwoju poszczególnych regionów i obszarów, dla których są tworzone. Jednak analizowane przykłady funkcjonujących klastrów w woj. śląskim są niezwykle pasywne w swojej działalności. Poza sformułowaniem i stworzeniem kla-

stra niezwykle istotna jest aktywność samych środowisk tworzących takie inicjatywy, czego w analizowanych przypadkach wyraźnie zabrakło.

Literatura

- Cooke P., 2001, *Clusters as Key Determinants of Economic Growth: the Example of Biotechnology*, [w:] *Cluster Policie-cluster Development*, A. Mariussen (red.). Stockholm Wordregio Report.
- Dutkowski M., 2005, *Klaster w rozwoju regionalnym*, [w:] *Współczesne problemy i koncepcje teoretyczne badań przestrzenno-ekonomicznych*, T. Czyż, H. Rogacki (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 219, Warszawa, s. 57-73.
- Hermaniuk J., 2010, *Innowacyjny klaster „Zdrowie i Turystyka. Uzdrowiska Perły Polskie” – cele, działania, rezultaty*, [w:] *Współczesne trendy funkcjonowania uzdrowisk – klastering*, J. Hermaniuk, J. Krupa (red.). Instytut Gospodarki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie.
- Kaliszczak L., 2009, *Klaster turystyczny jako innowacyjna forma polsko-ukraińskiej współpracy transgranicznej*. *Przedsiębiorstwo i Region*, nr 1, s. 97-106.
- Klemens B., 2014, *Koncepcja klastrów z zagadnienia transferu wiedzy w perspektywie 2014-2015*. Barometr regionalny. Analizy i Prognozy, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Zamość.
- Klemens B., 2015, *Klastry turystyczne i ich rola w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju turystyki, wybrane problemy*, W. Kamińska (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 256, Warszawa, s. 27-51.
- Kusa R., 2008, *Uwarunkowania rozwoju klastrów turystycznych*. Zarządzanie organizacjami w gospodarce opartej na wiedzy. Szkoła Letnia Zarządzania, s. 511-520.
- Malina P., 2013, *Klastry i ich znaczenie dla rozwoju regionów w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Podkarpacia*. Think, Studenckie Naukowe czasopismo Internetowe, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, s. 21-30.
- Miszcza K., 2010, *Rola klastrów w rozwoju innowacyjności i konkurencyjności polskich regionów*, [w:] *Rozwój regionalny w Polsce w świetle wyzwań XXI wieku*, T. Kudłacz (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXXI, s. 52-60.
- Moric I., 2013, *Cluster as a Factory of Rural Tourism Competitiveness: Montenegro Experiences*. *Business System Research*, t. 4, nr 2.
- Porter M. E., 2001, *Porter o konkurencji*. PWE, Warszawa.
- Porter M. E., 2003, *The Economic Performance of Regions*. *Regional Studies*, t. 37, s. 549-578.
- Rapacz A., Jaremen D. E., Gryszel P., 2010, *Dolina pałaców i ogrodów jako przejaw współpracy na rynku turystycznym*. *ACT Oeconomia* 9(4), s. 413-421.
- Roman M., 2009, *Inicjatywy klastrowe w agroturystyce na przykładzie „Opolskiej Organizacji Turystycznej”*. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich PAN*, nr 6.
- Sikora K., 2012, *Klastry turystyczne szansą rozwoju mikroregionów*. Politechnika Gdańska, Wydział Zarządzania i Ekonomii, Gdańsk.
- Soliński T., 2010, *Innowacyjne zarządzanie rozwojem turystyki*, [w:] *Innowacyjność w turystyce*, J. Krupa (red.). Wyd. Procarpathia, Rzeszów.

- Staszewski J., 2009, *Klaster perspektywą dla przedsiębiorców na polskim rynku turystycznym*. Wyd. Difin, Warszawa.
- Szymoniuk B., 2004, *Klasy na terenach wiejskich i ich wpływ na rozwój regionów*, [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, A. Jewtuchowicz (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Wilk-Grzywa M., 2015, *Tworzenie klastrów dla produktów turystycznych. Przykład Tropical North Queensland w Australii oraz Wschodniego Szlaku Rowerowego Green Velo w Polsce*, [w:] *Turystyka wiejska i agroturystyka. Nowe paradygmaty dla XX w.*, W. Kamińska, M. Wilk-Grzywa (red.). Studia KPZK PAN, t. CLXII, s. 169-183.
- Zaorska A., 2002, *Ku globalizacji? Przemiany w korporacjach transnarodowych i w gospodarce światowej*. PWN, Warszawa.
- jurajskiklaster.blogspot.pl
- klasterkultury.pl
- slaskiklaster.pl